

ETO: 821.511.141Fejtő F.
821.133.1Fejtő F
DOI: 10.19090/hk.2018.4.1-14

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

VIRÁG Zoltán

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Irodalmi Tanszék
Szeged, Magyarország
viragz@hung.u-szeged.hu

A RÉSZVÉTNÉL IS MÉLYEBBRE
Egy „aszketikus ínyc” Jugoszlávia-képeről¹

Deeper Than Compassion
About an ascetic gourmand’s vision of Yugoslavia

Dublje od saosećanja
Slika Jugoslavije jednog „asketskog sladokusca”

A gondolatmenet Fejtő Ferenc önazonosság-keresésének, intellektuális tájékozódásának és politikai szimpátiáinak összefüggéseit vizsgálja. A szerző ama koncepciójának szellemi-kulturális körvonalait szemügyre véve, amelyben térségünk különleges regionális tagolt-ságú, huszadik századi metaforikus szerveződésként jelenik meg. Mégpedig a szerényebb méretekre és a gyengülő gazdasági háttérű függőségekre kárhoztatott nemzet(ség)i csoportosulások historikus örökségének konglomerátumaként. Kiemelt hangsúlyt kap az a fejtői sejtés, hogy a Josip Broz Titó-i vezérlésű és örökségű Jugoszlávia hatalomszervezési, nyelvi-retorikai mechanizmusai voltaképpen önmaguk nosztalgikus szimulációját hozták létre. *Kulcsszavak:* emlékezet, identitás, etnikai konfliktusok, Jugoszlávia, titoizmus, nosztalgia

Lelkes magyarországi propagátora, Németh László, továbbá Zágrábban élő barátja, Sinkó Ervin mellett Fejtő Ferencről szintén szólván, naplójának tanúsága szerint Miroslav Krleža az alábbiakat tartotta lejegyzésre érdemesnek 1958.

¹ Elhangzott a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Hungarológiai Tanszéke által Fejtő Ferenc emlékére rendezett szimpóziumon (*Zagrebe, ti si moj rodni grad...*, 12–13. listopada 2018./*Szülvárosom vagy, Zágráb...*, 2018. október 12–13.), a fakultás tanácstermében, 2018. október 12-én.

január 29-én: „Fejtő könyve, az *Érzelmes utazás* (1937) elkallódott valahol. Ez volt az első hang Horthy Magyarországból” (Krléža 1982, 852).² Gyors kiegészítésül és eligazításul hozzáfűzve, hogy „Fejtőt ma Párizsban, mint a balkáni, Duna menti és kelet-európai kérdések szakértőjét tartják számon” (Krléža 1982, 853). A régi Zágráb lüktető ritmusát és magnetikus vonzását a rokonsági kapcsolatai révén Fejtő Ferenc már elemi iskolás korában, helybéli ifjonccá avanszálva megtapasztalhatta. Fokozatos beemelődése egy másik kultúra értékrendjébe, mindennapi joggyakorlatába s az otthoniétől eltérő élőnyelvi forgatagába nem szakadt meg kamasszá cseperedése közepette sem, közvetlenül befolyásolván világtérképezése kapuinak egyre szélesebbre tárulását. A történelmi, a művészeti, az irodalmi, a közéleti alapismeretekben megmártózva, a lokális viselkedésmintákhoz, az urbánus folklórhoz szokva edződött a horvátság központjának gazdasági és szociális miliójében. Gyakori visszatérőként, vakációzóként bőven elegendő inspirációt gyűjtött ahhoz, hogy a térséghez, a szerette városhoz való viszonyát a cselekvései stílizáltan feldolgozott emocionális kötődéseiben, műveltségi szimpátiáiban átszűrve tálalhatta majdani önéletrajzi munkáiban, esszéisztikus történelmi tablóiiban, újságírói elemzéseiben.

A *Nyugat* 1935-ös évfolyamának 11. számában publikált *Zágrábi utinaplójából* nagyobb lélegzetűen kiérlelt *Érzelmes utazás* dalmáciai és montenegrói tengeri élményekkel, hangulatleírásokkal egybefont regényes visszaemlékezés. A műfaji szétszalazódásából erényt kovácsolóan a gyermekkori agráriumban tapasztalt benyomásokat vegyíti a beérkezés küszöbén álló fiatalember elméleti fejtegetéseinek sorával az erkölcsi és az etikai normákról, a polgári létkilátásokról, az együtt élő nációk lappangó ellentéteiről. Olyan magánbeszélgetések felelevenítésével és közbeékelésével, amelyeket különböző nevezetes személyekkel folytatott Laurence Sterne népszerű, tizennyolcadik századi művét (*A Sentimental Journey Through France and Italy*) idéző jártában-keltében. A Nagykanizsáról elszármazó, a szülőföldjének Batthyány Lajos nádor alapította és a piaristák vezetésére bízott patinás oktatási intézményben érettségiző³, egyetemi éveit Pécsen és Budapesten töltő szerző számára Zágráb mindig a biztos hazaérkezés helyszíne maradt, hiába változott annyiszor régiós besorolása, rangja és jelentősége. „Szülővárosom vagy, Zágráb, pedig nem benned születtem, mégis a te öledben érzem magam csak egészen otthon. Megmaradni nem tudnék benned, élni nem tudnék itten, hiszen idegen a néped, más a nyelve is, és a sorsa is más, bár hasonló” (Fejtő 2008, 26).

² A hiányolt mű datálása pontatlan, a kötet hamarabb jelent meg.

³ Zala megye e legrégebbi iskolájába járó diáklődje volt például Virág Benedek, Deák Ferenc, Malonyai Dezső és Hevesi Sándor is.

A több nemzetiséget magába fogadó nagyváros lakói, mindenekelőtt a horvát ajkúak iránti odaadását az országokon, határokon átívelő családi múlt historikus rétegzettsége és a huszadik századi jelen drámai fordulatai együttesen határozták meg. Nacionális sorskérdéseket összeszikkasztató korszakok felfutásának-leáldozásának szemtanújaként és krónikásaként látott rá azokra a mozzanatokra, illetve élte át, csoportosította részletezően ama fejleményeket, eseménytorlódásokat, amelyek a kérészéletű parlamenti rendszertől vezettek az egymásra lövöldözésekkel, gyilkosságokkal felbolygatott monarchista diktatúrához meg a katonai puccshoz, majd a sztálinista nyomásgyakorlástól tovább pörögtek a szocialista tervgazdálkodásig, hogy onnan a szabadság és a tolerancia fojtogató látszatengedményeivel teletűzdelve érkezzenek el a nyitott államhatárok delíriumos csodájáig, tömeghipnózisáig.

Az előbbieken említett és kiindulópontul szolgáló nemes krležai gesztus a maga nemzetközi reputációt méltató, a tájékozottságot, a szakavatottságot elismerő jellemzésével annyira imponált Fejtő Ferencnek, hogy az *Érzelmes utazás* ötvenhárom év utáni új kiadását indító 1988-as *Előszó*ban szép viszonzással adózott feledhetetlenségének: „A nagy Krleža, aki emlékirataiban oly kedvesen beszél rólam, néhány éve szintén elszenderült” (Fejtő 2008, 14). Amikor jó fél évszázaddal korábban tudomást szerzett a „horvát Remarque” létezéséről, a közmegegyezéseművészeti kivételességének, a sokak által bírált politikai nézeteinek hírei kapcsán felébredt benne a kíváncsiság, vajon milyen szinkronikus és diakronikus együttthatások fedezhetők fel Miroslav Krleža talányos habitusa és bölcséleti tájékozódásának, szellemi hovatarozásának forradalmár hevületű, anarchista, marxista, kommunista eltolódásai, hangsúlyárnyalódásai között. Annak ellenére izgatta a személyes találkozás eshetősége, hogy nem lehetett kétsége: amikor a jelen homályában élve az adott történelmi időszak és az egyéni léttapasztalat temporális illeszkedései kerülnek terítékre, a kortársi horizont leképezése, eseményeinek, tevőleges szereplőinek minősítése mindig kockázatos lépésnek számít, fölöttébb elhamarkodott döntési mechanizmusnak bizonyul.

A távolságtartó, a riportszerű kérdésekre ímmel-ámmal felelgető írófejedelem az eleinte akadozó társalgásból végül olyan tartalmas, Ady Endre költészetét gyűjtőpontba állító magyarságismereti kiselőadást csiholt, amelynek hatása alól Fejtő Ferenc – akármennyire igyekszik elhallgatni – nem tudta kivonni magát. Kétszer is leszögezi, milyen kimagasló, európai formátumú tekintéllyel akadt dolga, s noha fennen hangoztatja, hogy „írásaiba valami ősi, barbár, vérszomjas keserűség is betolakodott, valami kétségbeesett izzás, délszaki forróság” (Fejtő 2008, 129), pusztán a bennfentesség látszatát tudja fenntartani úgy téve, mintha a szövegvilágába szorgalmasan beleásta volna magát, holott az efféle intellektuális

tüsténkedést nem vitte túlzásba miatta. Őt a „dél Ibsene” (a sok közül egy másik elhíresült becenevét se feledjük) nem szépíróként foglalkoztatta elsősorban, hanem közéleti motiváltságú értelmiségi típusként, a fiatalság bálványozta polgárpukkasztóként és könyörtelen hatalomkritikusként. Aki úgy képes a szabad alkotómunkát piedesztálra emelni, hogy hasonszórú pályatársait, a tilalmakkal dacolni kész követőit bátorítja fel a véleménymondás és a művészi teljesítmény korlátozhatatlanságáért síkra szállva; a stílusok szimultaneitásáért felelősséget érezve, vagy éppen a kultúra szovjetizálásának ellenében keményen szót emelve, miként a Jugoszláv Írószövetség III. Kongresszusán Ljubljánában nyilvánosan megtette 1952. október 5-én. Ugyanezen év novemberében, a Jugoszláv Kommunista Szövetségének VI. Kongresszusán az AFP hírügynökség tudósítójaként ugyanott kiküldetésben tartózkodva Fejtő Ferenc megint összefutott és parolázott vele. Bár főleg az érdekesnek ígérkező pletykákról tájékoztatta, a generalisszimuszról terjesztett viccekkel örvendeztette olvasóit, nyilván nem maradtak előtte ismeretlenek ezek a körülmények sem.

Amikor azon a sok évvel előbbi, július 23-ai találkozási napjukon felfedte utazási, Fiume és Kotor közötti hajókirándulási tervét, támogatásul megkapta Miroslav Krleža egyik kedvenc képzőművésze és bizalmas barátja címét, aki a Dubrovnik melletti Mliniben szokott nyaranta időzni. A történet szűkített és bővített változatban egyaránt olvasható munkáiban; először az *Érzelmes utazás* kalandkereső vándoraként adta elő zanzásítva, másodszer pedig a *Budapesttől Párizsig – Párizstól Budapestig* című könyvében tért ki rá, a kifelejtett epizódokat körültekintően dokumentálva, a homályban hagyott momentumokat tüzetesebben boncolgatva. A „legnagyobb élő jugoszláv festőnek” (Fejtő 2008, 172) aposztrofált és mindössze a nevének kezdőbetűivel (P. D.) emlegetett alkotóról meg a vele folytatott szívélyes eszmecsereéről beszámolván – talán politikai elővigyázatosságból, talán cenzurális veszélyérzetből –, talányos és diszkrét megfogalmazásokkal hozakodott elő. Jelezve például, hogy az illetőt „egy közép-európai államban forradalmársága miatt halálra ítélték” (Fejtő 2008, 171), s aki a francia fővárosban kikötve „sokat volt magyarok között, s egy fiatal, nagy ádámcsutkájú, gamin külsejű, bozontos hajú” (Fejtő 2008, 173) költővel közelebbi ismeretségbe bonyolódván többször együtt időzött.

Angyal Endre volt az, akinek sikerült felfigyelnie erre a krležai sugalmazású vizitálásra szóló híradásra. Ő oldotta fel Petar Dobrović monogramját, a Párizsban felbukkanó poétát könnyedén azonosította József Attila személyében, valamint korrigálta a névjegyét Dobrovits/Dobrovics Péterként szintén letevő, pécsi születésű vendéglátóhoz, a bányászváros szerb megszállásának megszüntetésekor kikiáltott Baranya–bajai Szerb–Magyar Köztársaság (1921. augusztus 14.–1921.

augusztus 21.) rövid ideig ügyködő elnökéhez köthető valóság tartalmakat: „Dobrovićot sohasem ítélték halálra, s a pécsi katonalázadást sem ő szervezte, csak részt vett benne. Valószínűleg a beszélgetés is magyarul folyt, nem franciául, hiszen a vajdasági származású Olga asszony is értette ezt a nyelvet” (Angyal 1968, 53). Az először 1986-ban franciául megjelentetett *Mémoires de Budapest à Paris*, majd ennek kiegészítettebb magyar nyelvű változatai (1990, 2007) jóval bőbeszédűbbek, a Mliniben zajló pihengető állomásozás tényszerűbb és tágabb kereteket kap, az adatpontosítások, név-konkretizációk kerekébb egészzé teszik. Hallomásból, közvetett információkból (Nagy Csaba nevű barátjának köszönhetően) Fejtő Ferencnek tudomására jutott az érdemdús szlavista kutatói teljesítménye, jóllehet Angyal Imrévé keresztelte át (a kötet szerkesztő és a fordító kettős szégyenére ez így is rögzítődött), melynek sajnálatos folyamánként a hiánypótló disszertáció alcíme sem tudott illendő módon citálva összerendeződni, hiszen hibásan, „az ember, a festő és a politikus”-ra (Fejtő 2007, 158) átcsereelve hivatkozik rá a szerző.

Petar Dobrovićról a húszas évek Párizsában beléje botló és vele párbeszédbe elegendő, eredetileg pécsváradi kötődésű Tamás István produkálta az első komplettebb jellemzést, a Kosztolányi Dezső előszavával bevezetett beszélgetésgyűjteményében:

Csupa tűz, lendület és aktivitás. Ahogy beszél, ahogy gesztikulál, végig árad rajta a harcok idők nyugtalansága, amely élére robbantotta őt egy mozgalomnak, amely a fantázia világából a realitások kardokkal és szuronyokkal bélelt országutjára dobta a lávaszivű embert. Micsoda bizarr ötlet: egy költői festő, puskával a kézben és mögötte a halálra kész tömeg. Én láttam őt 1921-ben, Pécsen, azon a történelmi napon, amikor a bányák népei mind a zászlaja alá sereglettek, lecsapta az ecsetjét, és végigcsinált egy olyan bravuros mozgalmat, amely példátlanul áll a képzőművészet történelmében (Tamás 1927, 163).

Miniatűr pályaszakasz-magasztalása természetesen nem siklott át földijének a mesterségéhez fűződő poétikus ragaszkodása felett sem: „Soha szülőföldemen kívül nem festettem tájat, csak Dalmáciával tettem és teszek kivételt. Fantasztikusan szép városok, márvány paloták még a XII–XVIII. századból. Negédes, piktornak való romantika!” (Tamás 1927, 162). Hármójuk dunántúli illetőségű összekapcsoltságából nézvést persze még szembeötlőbb, mennyire oldott belemerüléssel, simulékony behelyezkedéssel térképeztetik fel Fejtőnél a formák közé határt húzó grafizmus elhagyásának művészi gesztusa, a szín- és anyagérzékelés képi artikulációjának (vö. Denegri 2012,

86) dobrovići kivételessége. A múzsául és modellül választott Olga Hadžival mint örök fény sugarával a centrumban, akit „Mona Lisa tartású” (Fejtő 2008, 173) házastársnak, a „szerb Giocondának” (Fejtő 2008, 174) hív az adriai partvidék lenyűgözte átutazó, amit a *Budapesttől Párizsig – Párizstól Budapestig*-ben megfejel a fiatal asszonyka bájainak kitartó ámulatával, hiszen „olyan formás volt, mint egy megelevenedett Bourdelle-szobor” (Fejtő 2007, 157).

Az *Érzelmes utazás* mediterrán térségeken keresztüli zarándoklatot tartó főhőse felfokozott nyitottsággal és befogadókészséggel, a jólét, a bőség, a béke örömeire vágyakozás Árkádia-látomásában (vö. Denegri 2012, 86) osztozva mozog a vízimalmokból átalakított mlini mini-paradicsomban. Szenzitivitása nemcsak a Kazinczy Ferenc jóvoltából *Érzékeny utazások Francia- és Olaszországban*-nak magyarított Laurence Sterne-i mű hívéül, modern kori követőjéül szegődöttségében érhető tetten, hanem e friss artisztikus impulzusok, művészetpszichológiai kihívások élénkítette reakcióiban is.

Azt hisszük, hogy Fejtő itt jól megragadta Dobrovićnak, az embernek, művésznek és politikusnak egész habitusát. A találkozás és beszélgetés leírásában is nagyon jó a környezet, a festőt inspiráló dalmáciai ambiente, valamint magának a művésznek, testi külsejének, lelkialkatának bemutatása (Angyal 1968, 53).

– nyomatékosította Angyal Endre erről a meggyőzően kibontakozó aprólékosságról és szakszerűségről nyilatkozván.

A másik felé odafordulás rokon lelki következettségének, a forma- és alakszemlélet iránti elkötelezettségének színvonalát emeli, hogy a témakezelést illetően, sőt az esztétikai igényességet tekintve szintúgy egybecsendül azzal a művészi önértelmezéssel, a saját műhelyitkokat felvillantó beavatással, amelyek az apai ágon ugyancsak nagykanizsai gyökerekkel rendelkező Petar Dobrović szájából elhangzóan híresültek el. Miroslav Krleža nyomán szerezhetni tudomást erről a saját látásmódot érintő lélekbányászatról, hiszen agrami gyermekkorához visszakanyarodó emlékirataiban (*Djetinjstvo u Agramu 1902-03*, Zagreb, Zora, 1952) ő számolt be autentikus közvetítőként művészkortársa és barátja hitvallásáról, amit a jellegzetes mondatok evokálásával rövidesen szó szerint megismételt az életművének szentelt kisonográfijában (*Petar Dobrović*, Zagreb, Zora, 1954). Fültnúji tolmácsolása alapján

Petar Dobrović így beszélt: számomra a kép kolorisztikus tömeg. Ugyanezt a kolorisztikus masszát szemlélem a tárgyon is, amit festek, tehát nem arranzsálom a képemet, hanem egyszerűen átviszem a vászonra

úgy, ahogy véleményem szerint valóságosan is létezik. A kolorisztikus tömegek felfokozása az objektumon: ez a programom, amihez mindenáron ragaszkodom. [...] Az embereknek olyannyira nem hízelgek, hogy minden pillanatban kész vagyok karikírozni őket. Az ember számomra architektonikus jelenség, kevésbé fontos lélektani mozzanatokkal, egy olyan megvilágításban, amelynek intenzitását, amennyire csak tudom, fokozni kívánom (Krlježa 1965, 248–249).

A déli szláv térséget benépesítő etnikumok főbb ismertetőjegyeit, küllemi adottságait, spirituális rezdüléseit, vérmérsékleti és ösztönéleti különbségeit górcső alá vevő Fejtő Ferenc-i passzusok előszeretettel, de nem fantáziátlanul operálnak a szokásos sztereotípiákkal, a délceg horvátok megtörhetetlen ellenállási kedvét és mozgalmi pátoaszát, a szilaj szerbek megfélemlíthetetlenségét és lekenyerezhetetlenségét, a büszke szlovénok mértéktartását és európai műveltségét, a montenegróiak párját ritkító konokságát, széles gesztusok mögé rejtett csavaros észjárását bizonygató általánosításokkal. A részvétellel telj érdeklődését kiváltó találkozásokkor „megjelennek emberek, igaz, gyakran mint jellegtelen tömeg, de az is előfordul, hogy miután egyikük kiválik a csoportból, egyéni tulajdonságokat nyer, sőt még párbeszédet is folytat az íróval” (Ćurković-Major 2002, 81). A társadalmpolitikai szerkezetregzések, illetve a közösségmegtartó alaphelyzetek visszaállíthatóságát vagy újraterezhetettségét a háborús konfliktusok és a fals etnikumközi tolerancia tükrében igyekezett vizsgálni. A politikai elitek erős nacionalista karakterét a szociomorális kötelékek meglazulása, értékdevalválódása miatti aggodalommal tanulmányozta. Évtizedeken át latolgtatva, színéről és visszajáról körbejárva mindazt, ami a többségi és kisebbségi státusokba kapaszkodások, a centrális és periferiális pozícióváltások következményeként a számára oly kedves horvátok kárára zajlódott le, s a Bácskában, a Bánátban, Szlavóniában, a Drávaszögben és a Muravidéken élő magyarság hercehurcáit súlyosbítva járult hozzá a mindig puskaporos hordónak tekintett övezet különféle uralmi fennhatóságokat, eltérő államformákat váltogató territoriális agóniájához.

Két másik kultikus figura magaslik ki nála látványosan a végletesség balkáni dimenziójából. A *Budapesttől Párizsig* negyedik részében (*Megpróbálunk új életet kezdeni*), továbbá a *Párizstól Budapestig* címmel hozzá csatolt, Galló Béla és Márton László közreműködésével megejtett 2006-os beszélgetésben, miként az 1950-es évek második felétől kezdődően az *Irodalmi Újságban*, az 1990-es években a *Heti Kis Újságban* meg az *Európai Utasban*, halálának évtizedében pedig a *Magyar Hírlapban* közzétett szakkommentárjaiban,

történelmi-politikai oknyomozásaiban rengetegszer feltűnik Josip Broz Tito és egykori helyettese, Milovan Đilas alakja. Portrészerrű pillanatképekből, lényeglátó észrevételekből, de a velük kialakított személyes nexusokra utaló információmorzsákból, intim adalékokból is merészen csemegézve rajzolódik ki ellentmondásos életútjuk. Az emblematikus partizánvezér, a fényűző öltönyökben és méregdrága díszegyenruhákban parádézó balkáni erősemler, kinek bársonykesztyűbe bújtatott vasmarkából ellenlábasként igen kétséges volt a szabadulás, a vallásos gyűlöletet elsimító békehozásával, a minden jugoszlávot összeterelő atyáskodásával, tehát az össznépi imádat (vö. Perica 2002, 103) koholmányából levezetett mindenhatóságával egymaga testesíti meg a viszonylagos nyitottság és a merev szabályozottság pszeudodemokráciáját.

A horvát apa és szlovén anya gyermekeként fogant Tito flancoló mivolta, piperkőc jelensége sajátos kontrasztba kerül a csillogó értelmű és heves temperamentumú Milovan Đilas montenegrói karakánóságával. Szerepének kedvező megítélésénél sokat nyomhatott a latban, hogy az ő 1947 óta szűkebb plénum előtt és nyilvános fórumokon egyaránt hangoztatott álláspontja a magyar demokrácia támogatásáról, közép-európai léptékben mérvadó győzelemre segítéséről, jócskán harmonizált a fejtői elképzelésekkel. A tartományi népegyesülés és népegyesítés szuggesztívójának megteremtésében és kivitelezésében segédkezése sem volt elhanyagolható, mert a „jugoszláv föderáció belső határait egy Milovan Đilas által irányított bizottság határozta meg 1945–1946-ban (Sokcsevits 2011, 619). A koncepciója egy olyan országról, amelyet a nemzeti kisebbségek és a többségi nemzetek vállvetve egymásért munkálkodása a jugoszlávul érzés és morfondírozás keblet dagasztó új tartalmaiban forraszt össze testvériesen, nem kevésbé hathatott üdítően 1953 tájékan. Azonban a titoizmus véres megtorlásairól értesülve, a pártbürokrata új elit mozgalmár-monopóliuma okozta problémákat megütközéssel fogadva hamarosan konstatálnia kellett, hogy a jugoszláviai közállapotokat, az „adminisztratív apparátus egyedulalmát és zsarnokoskodását” (Suvin 2016, 351) bíráló, egy ellenzéki politikai párt létrehozásának szükségességét szorgalmazó Đilast lázító propaganda kifejtésének vádjával 1955-ben másfél évre ítélte (háromévi felfüggesztéssel) a Belgrádi Törvényszék. Erre következett a Magyarország szovjet megszállása ügyében mutatott jugoszláv magatartást kifogásoló véleménye miatti letartóztatása és szigorított fegyházbüntetése 1956-ban, hiszen a tényeket kiforgatóan, rágalmozó szándékkal lépett fel saját országa tekintélyét csorbítandó, népeinek érdekeit semmibe veendő. Nem sok ideje maradt a döntést emésztgetni a Sremska Mitrovica-i Fogházba zárva, mert a Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban kinyomtatott könyvéért

(*The New Class: An Analysis of the Communist System*, London, Thames and Hudson, 1957) a helyi körzeti bíróság újabb két évet sózott a nyakába.

Az 1956 novemberében letartóztatott, azóta rács mögött tartott Milovan Đilast 1961. január 20-án helyezik feltételesen szabadlábra. Ennek örömeére készített üdvözlőjében Fejtő Ferenc kinyilvánítja, milyen „élesen bírálta a szovjet »felszabadító« csapatok immorális viselkedését, a részeg tisztek garázdalkodását, a Jugoszláviába küldött szovjet »szakértők« arroganciáját” (Fejtő 1961, 3), s nem palástolja, hogy akinek aktuális megmenekülését ünnepli, a „szókimondó, a kommunista eszményekben őszintén hívő, de az ideológiától el nem vakult, a valósággal szembenező, az igazságot elveinél is többre becsülő ember típusaként emelkedik ki” (Fejtő 1961, 3) kortársai, politikus kollégái közül. Baloldali angazsáltságú szabadságkeresőként persze már 1957-ben átlátott a szitán, hiszen idejekorán feltárta a hadikommunizmusból kikecmergés utáni elnyomó-rendfenntartó szabályok, kényszer- és szükségmegoldások háttérösszefüggéseit:

A valóság azonban az, hogy 1945 óta a polgárháborúból győztesen kikerült kommunista partizánvezetők tartják megszállva a jugoszláv állam minden jelentős politikai, gazdasági és kulturális pozícióját. Ők a minisztériumi főtisztviselők, a bankigazgatók, gyárigazgatók, a rendőr- és katonatisztekről ne is beszéljünk. A jugoszláv proletárdiktatúra neve alatt lényegében *partizán diktatúra* húzódik meg. Ez az ő rendszerük jellegzetessége az orosz és más kommunista rendszerekkel szemben; ez ad neki nemzeti jelleget, aminthogy az adminisztrátorra vált volt partizánok összetartása biztosítja a jelenlegi jugoszláv rezsím szinte kivételes stabilitását (Fejtő 1957, 2).

Aligha tűnt bonyodalmasnak rájönnie a turpisságra, hogy a jugoszláv kormány Milovan Đilas elengedésével a hamis képzetek keltésének praktikáihoz folyamodott. Azt akarta lenyomni a honi és a külföldi közvélemény torkán, hogy a „radikális ellenszegülés pionírjának” (Suvin 2016, 352) szabadon bocsátása tulajdonképpen az irányító hatalom jószántából, demokratikus gyakorlatából fakadó üdvözítő összseredmény, azaz korántsem valamilyen elszigetelten tisztázott és megoldást nyerő kérdés, hanem a politikai okoknál fogva lakat alatt tartott személyek társadalmi reintegrációjának részfejléménye, előjátéka csupán. A „montenegrói fenegyerek” (Fejtő 1962, 5) *Beszélgetések Sztálinnal* (*Conversations with Stalin*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1962) című kötete miatti ismételt lefogásának és ötévi, az előző ítéleteivel összevonva immár összesen tizenhárom évi börtönbüntetésének hírére Fejtő Ferenc így csak a direkt a đilasi renitensség megfékezésére kiókumlált törvényerejű rendelkezések miatti megdöbbenéssel reflektálhatott:

akármilyen jogi érveket mozgósít is az állam- és párt-rezón eljárásának igazolására, a tény az, hogy ismét szájkosarat raknak egy olyan emberre, akinek szókimondó bátorsága, szenvedélyes igazságszeretete eddig csak dicsőséget hozott népének és hazájának (Fejtő 1962, 5).

Milovan Đilas civil kurázsija, a kommunista nómenklatúra életstílusa elleni támadása, azzal egyetemben, hogy a burzsoá értelmiségiek itták a szavait, az egyetemista diákok tömegei rajongtak érte, fölöttébb tetszhetett Fejtő Ferencnek, nem utolsósorban azért, mert kifejezetten ugyanezek zavarták és gerjesztették éktelen haragra Josip Broz Titót. Az *Irodalmi Ujságban* publikált 1960-as évekbeli cikkei a jugoszláv semlegességi irányvonal ipari felzárkózásra, javuló piaccgazdasági mutatókra vonatkozó önigazolásait (*A jugoszláv gazdasági elképzelések*, 1962. május 15.), a Jugoszláv Kommunista Szövetséget az imperialistákkal kokettálás dacára is testvérpárti ölelésben részesítő szovjet megenyhülést (*Hruscsov Titót választotta*, 1963. január 1.), a Nyugattal és Amerikával odaadó partnerként lejtett marsalli tánclépéseket (*A jugoszláv kommunisták kongresszusa*, 1965. január 1.), illetve a másként gondolkodókat vegzáló rezsim rendezvényeket akadályozó, irodalmi-művészeti folyóiratokat felszámoló-betiltogató machinációit (*Jugoszlávia fordulóponton*, 1965. január 15.) veszik számba. A szlovén magazin, a *Perspektive* (fejtői tévesztéssel-elírással: „*Perspektiva*”) szerzőinek és szerkesztőségének vétkéül a polgári létmód értékeinek védelmét, a többpártrendszer visszaállításának óhaját, no meg a sztrájkoló ljubljanoi munkásoktól, a vonalas kormányzás miatt háborgó diákoktól feléjük áradó bizalmat és szeretetet rótták fel, amiért két elismert szépírónak feltétlenül lakolnia kellett. Tomaž Šalamunt és Marjan Rožancot (szerzőnk ez utóbbi vezetéknevét megemlíti ugyan, ám az ékezetnek se híre, se hamva) a bevett büntetés-végrehajtási elkülönítéssel ki is vonták a forgalomból.

A jugoszlavizmus, a jugonacionalizmus, a nemzeti kommunizmus és az etnikai integralizmus irracionalitása sohasem maradt kétséges Fejtő Ferenc előtt, maga sem hihetett komolyan a többkultúrájúság édenkertjének létezésében. A Nyugat és az USA fogadott gyermekeként pátyolgotott Jugoszlávia terület-terülj asztalkáját körülzsongó kiváltságosságban, a Disney World és Legoland önfeledten vidám szórakozás-kevercsét porciózó sokszínűségben szinte bármi megadatott, ami szem-szájnak ingere. Viszont a pattogó mázú díszletek határolta kavalkádban, a műanyag védőburokba gubózások közepette az ott élő népeknek számtalan próbatételen kellett átesniük, mindent kikísérleteztek rajtuk, ami egzisztenciális, nyelvi-kulturális téren, világnézeti, gazdaságsszervezési és társadalomtervezési célzattal, honvédelmi és fegyverkezési révületbe ejtéssel

megoldhatóknak mutatkozott. Nem véletlenül találta indokoltnak egy a kollektív felocsúdtásra biztató prominens szlovén író-értelmiségi a „Titoszlávia” meghatározást, a „Titoland” márkajelzést 1991-ben a közel háromnegyed évszázadnyi fennállása utáni összeomláshoz érkezett államalakulat detronizálóan sallangmentes névvel (vö. Jančar 1992, 114 és 121) illetésére.

A szociáldemokrata beállítottságát, a marxizmusát és a magyar patriotizmusát harcos európai hazafiságra változtató átalakulását, világpolgári derekasságát gyakran felemlető Fejtő Ferenc diplomatikus filantrópiája, béketeremtő orientációja régi lendületével és emelkedettségével kapott szárnyra az 1990-es években, amikor a nacionálkommunizmus totalizáló örületét, a militáns területfelosztást és a származási, felekezeti alapú szomszédirtást (*A szerb nemzetikommunizmusról [Az „etnikai tisztogatás” ideológiai forrásai]*, 1993. május 7.) taglalja a *Heti Kis Újság* hasábjain. Az önállósodási szándékokat megtorpedező hegemonisztikus igyekezetet rosszálló, a hagyományok sárba tiprását és az emberi jogok semmibe vételét elutasító aufklérista humanistaként azok közé tartozott, akik a horvátokkal szolidarizálva „felismerték a miloševići törekvésekben rejlő veszélyt, és támogatták a horvát függetlenség ügyét” (Sokcsevits 2011, 691). A *Magyar Hírlap*nak adott interjújában („*A szerbek vesztettek*”, 1993. június 14.), Szalay Hannának válaszolva a Nyugat farszírozta helyreállítási forgatókönyv szerinti föderációt, a tagköztársasági szinten egyenként szárba szökkenendő demokráciákat nevezte meg a közép-kelet-európai előrehaladás biztosítékaiul. A problémákat orvoslás fiatalkori zágrábi eszménye köszön itt vissza a horvát szuverenitás letéteményezéséhez, a centralista uralmi praxis elleni tiltakozásra és a passzív rezisztenciára ösztönző Vladko Mačekhez kapcsolódóan.

Az 1930-as évek legvégén a „horvát–szerb kiegyezés tető alá hozása horvát részről Vladko Maček parasztpárti politikus érdeme” (Sokcsevits 2011, 510) volt, amire áttételesen már a címével utal a *Magyar Hírlap* egyik 2001-es nyári lapszámában napvilágot látott rövid analízise a boszniai bonyodalmakat szem előtt tartó megegyezési esélyekről. Az illetékességet vállaló külügyi rátermettségről, a Nyugat kompetenciájáról alkotott felfogása lényegesen visszafogottabbá mérséklődött ekkorra, amit évekkel korábban előrevetített a bizalmi tőkéje megkopását sugalló belátás:

A jugoszláv tragédia világítja meg legélesebben, milyen borzalmakhoz vezethet az, ha bürokratikus-katonai eszközök segítségével használják ki a hatalomvágy és az idegengyűlölet eltemetettnek vélt szenvedélyét, amely a társadalmi és gazdasági bajokból és a demokratikus szemlélet hiányából fakad (Fejtő 1994, 15).

A horvát és a szlovén autonómiaigények meg a nagyszerb expanziós törekvések végleg szertefoszlatták a jugoszláv szövetségi délibábot, ezért lassacskán bele kellett nyugodnia, hogy a föderációs vágyalom legfeljebb illúzióhajhászó anakronizmusként működőképes. Befellegzett „annak a hitnek, hogy tartós békét lehet teremteni a népek megkérdése nélkül, a nemzeti önrendelkezés jogának megsértésével és a történelmi helyzet nemismeretével” (Fejtő 2001, 7). A hadba lépés, a fegyveres erőszak, a szemben álló felek közötti tessék-lássék lavírozás, miként a szlovén művész- és zenésztársulás, a Laibach tagjai figyelmeztettek a „párját ritkító kegyetlenkedés metaforájává” (Unkovski-Korica 2016, 231) átlényegülő Jugoszlávia megmentése érdekében átgondolatlanul bevezetett óvintézkedésektől, egymást tromfoló nemzetközi beavatkozásoktól viszolyogva: „Egészséges a gazdagoknak és halálos kórság a szegényeknek. A háború a kesztyűt levetett kapitalizmus” (Kérdések a Laibach csoportnak 2006, 156). A „változatos hatóerejű modern és posztmodern (meta)-elbeszélések vizuális reprezentációinak képzelettagító rotációjához” (Velikonja 2014, 69–70) igazodó kajánsággal zászlajukra tűzvéen a vi et armis végrehajtott népgardírozások és konfliktuscillapítások euroatlanti standardjának katonás heroizmussal harsogható vezény- és jelszavait: „TATI – TITO – TOTO – NATO” (Kérdések a Laibach csoportnak 2006, 157).

A dagályos provincializmusok elharapózásának érájában mindezek azzal is jártak, hogy az önazonosság-keresés többmenetes nekigyürközéseiben, amelyekben regulaként sosem látszott tarthatónak ama hiedelem, hogy „az embernek mindenáron egyetlen identitásra kelljen szorítkoznia” (Fejtő 2008, 15), Fejtő Ferenc előtt apránként kikristályosodott: a rokonszenvét gyermekkorában elnyert és töretlenül megőrző földrajzi tájék ütközőzónáiban még nem találták fel az ország nélküli nemzet- és létbiztonságot. Ahogy a szupranacionális, ideológiamentes patriotizmust sem, mindössze a nemzet(iség)i tömörülések viharos múltbéli hagyatékából, megroppanó gazdasági teljesítményéből eredő érdeksérelmeket s a rutinszerű vádaskodások körforgásából előhullámzó szektoriális feszültségterhességet. A történelmi leckék megtanította, a családi tradíciók és mozzatórugóik diktálta, a szellemi-kulturális indíttatások táplálta szenvedélyes együttérzésének mértéke és szinteződései ekképpen kitüntetett figyelemre méltók. Ritkaságszámba menő előérzettel sejtette meg, hogy a Josip Broz Titó-i vezérlésű és örökségű Jugoszlávia hatalomtechnikai mechanizmusai, optimista jövőt festő jólét-bálványozásai önmaguk nosztalgikus szimulációját hozták létre, s élt a gyanúperrel, hogy a tökéletes vezető(k)ről szótt perfekcionista álmok, valamint a délszláv háborúk tapasztalatai arra utalnak, az ilyesfajta értékképzés és visszavágyódás kizárólag az idealizáltság narratíváiban életképes, csak utópiaként (vö. Velikonja 2015, 194–195) kínálhat támaszt, nyújthat némi vigaszt a rászorulóknak.

Irodalom

- Angyal Endre. 1968. *Petar Dobrović: Az ember, művész és politikus*. Pécs: Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete.
- Ćurković-Major Franciska. 2002. Zágráb képe Fejtő Ferenc Érzelmes utazás című regényében. *Tiszatáj*, 56 (10): 77–87.
- Denegri, Ješa. 2012. *Modernizam/Avangarda: Ogledi o međuratnom modernizmu i istorijskim avangardama u jugoslovenskom umetničkom prostoru*. Beograd: Službeni glasnik.
- Fejtő Ferenc. 1957. Belgrádi levél. *Irodalmi Ujság*, aug.1. 2.
- Fejtő Ferenc. 1961. Gyilasz szabadon. *Irodalmi Ujság*, febr. 3. 3.
- Fejtő Ferenc. 1962. Gyilasz. *Irodalmi Ujság*, ápr. 15. 5.
- Fejtő Ferenc. 1994. Nemzetek, kisebbségek, Európa. Ford. Osvát Anna. *Európai Utas* 5 (3): 14–15.
- Fejtő Ferenc. 2001. A horvát–szerbe megegyezés. *Magyar Hírlap*, jún. 8. 7.
- Fejtő Ferenc. 2007. *Budapesttől Párizsig – Párizstól Budapestig: Visszaemlékezések és beszélgetések*. Ford. Balabán Péter. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Fejtő Ferenc. 2008. *Érzelmes utazás*. Harmadik, bővített kiadás. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Jančar, Drago. 1992. Emlékek Jugoszláviáról. Ford. Gállos Orsolya. In *Az eltört korsó: Válogatás a legújabb szlovén esszéirodalomból*. Ford. Gállos Orsolya, Reiman Judit. 111–138. Pécs: Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó.
- Kérdések a Laibach csoportnak (A Rockerilla magazin nyomán). 2006. Ford. Domokos Tamás. In *Extázis és agónia: Független zenei /h/arcterek. Fosszília* (különszám) 7 (4), vál. és szerk. Virág Zoltán. Szeged: JABE a Hallgatókért Kiadói Alapítvány – POMPEJI Alapítvány.
- Krleža, Miroslav. 1965. Agrami gyermekkorom 1902–1903. Ford. Ács Károly. In *Uő: Versek, emlékiratok*. Ford. Ács Károly, Csuka Zoltán. 231–293. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Krleža, Miroslav. 1982. Napló 1958–1969 (részletek), vál. és ford. Túri Gábor. *Híd* 46 (7–8): 849–936.
- Perica, Vjekoslav. 2002. *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. New York: Oxford University Press.
- Sokcsevits Dénes. 2011. *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest: Mundus Novus Kft.
- Suvin, Darko. 2016. *Splendour, Misery, and Possibilities: An X-Ray of Socialist Yugoslavia*. Leiden–Boston: Brill.
- Tamás István. 1927. *5 világrész a Szajna partján*. Subotica: Minerva Rt.

- Unkovski-Korica, Vladimir. 2016. *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment*. London–New York: I. B. Tauris & Co. Ltd.
- Velikonja, Mitja 2014. New Yugoslavism in Contemporary Popular Music in Slovenia. Trans. Olga Vuković. In *Post-Yugoslavia: New Cultural and Critical Perspectives*, eds. Dino Abazović, Mitja Velikonja. 57–95. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Velikonja, Mitja. 2015. Mapping Nostalgia for Tito: From Commemoration to Activism. In *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics After Yugoslavia*, eds. Srećko Horvat, Igor Štiks, London–New York: Verso Press.

DEEPER THAN COMPASSION

About an ascetic gourmand's vision of Yugoslavia

This train of thought follows the interrelation between Ferenc Fejtő's search for identity, course of intellectual orientation and political sympathies. The paper focuses on examining the intellectual and cultural context of the author's concept which considers the region as a peculiarly divided, 20th century, metaphoric alliance, namely, sees it as a conglomerate of the historical heritage of national(ity) groupings doomed to be dependent on a more moderate and weakening economic background. An extra emphasis is given to Fejtő's inkling that the linguistic-rhetoric and power organising mechanisms of Yugoslavia headed by Josip Broz Tito and built on his heritage created their own nostalgic simulation.

Keywords: memory, identity, ethnic conflicts, Yugoslavia, Titoism, nostalgia

DUBLJE OD SAOSEĆANJA

Slika Jugoslavije jednog „asketskog sladokusca”

Tema rada je povezanost traganja za samoidentitetom, intelektualne orijentisanosti i političkih simpatija Ferenc Fejte. U Fejtejevoj metaforičkoj strukturisanosti 20. veka pojavljuje se neobična regionalna razućenost naših krajeva kao konglomerat istorijskog nasleđa nacionalnih grupacija koje su osuđene na oskudne dimenzije i na zavisnost sa oslabljenim privrednim zaledem. Istaknuto mesto zauzima slutnja Fejte da su organizacija vlasti i retorički mehanizmi u Jugoslaviji pod vođstvom Josipa Broza Tita, zapravo stvorili sopstvenu nostalgičnu simulaciju.

Ključne reči: sećanje, identitet, etnički konflikti, Jugoslavija, titoizam, nostalgija